

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 10 (Mart/March 2023), s. 377-388.
Geliş Tarihi-Received: 18.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 11.03.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1239081

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Bulunan Atasözlerinde Halk Bilimi Unsurları*

Folkloric Features in the Proverbs that Appear in Dîvânu Lugâti't-Türk

İbrahim BOZ**

Öz

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Bu eser Araplara Türkçeyi öğretmek, Türkçenin zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılmıştır. Eser Türkçe kelimelerin Arapça karşılıkları verilerek yazılmış, eserde bulunan kelimelerin kullanımı örnek metinler içerisinde gösterilmiştir. Bu eserde Türk tarihi, coğrafyası, mitolojisi ve folkloru üzerine önemli bilgiler bulunur. Eserde bulunan atasözlerindeki halk bilimi unsurlarının açığa çıkarılması bu eserin değerini göstermesi bakımından önemiyet vericidir.

Çalışmada kültürel kod özelliği taşıyan halk bilimi unsurlarını tespit etmek, bunların kültürel aktarım ve korumaya olan etkisini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu bakımdan *Divan'da* bulunan atasözleri halk bilimi açısından incelenmiştir. İncelenen atasözleri Besim Atalay'ın *Divanü Lûgati-it-Türk Tercümesi* adlı eserinden seçilmiştir. Halk bilimi unsurları sınıflandırılırken Sedat Veyis Örnek'in halk bilimi konuları için yaptığı yirmi beş maddelik tasnif çalışması, Erman Artun'un *Türk Halkbilimi* ve Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânu Lugâti't Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* adlı kitaplarındaki sınıflandırmalar dikkate alınmıştır. Eserde bulunan atasözlerini incelemek için sosyal bilimlerin nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Yazılı dokümanlar incelenmeden önce güvenilir olup olmadıkları kontrol edilmiştir. Doküman inceleme süreci çalışma boyunca sürdürülmüştür. Çalışmayla Türk atasözlerinde bulunan kültürel kodlar açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Eserde bulunan atasözlerinin Türk kültürü ve halk bilimi açısından zengin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, kültür, halk bilimi, kod, devamlılık.

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is one of the most prominent works of Turkish literature. This work was written for the sake of teaching Turkish to Arabs, and to show that Turkish is a rich language. Arabic counterparts were given for Turkish words, and their usage was shown in sample phrases. Important information is found in the work regarding the Turkish history, geography, myth, and folklore. Revealing the folkloric elements of the proverbs that are found in the work is important, in terms of showing its value.

* Bu makale Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuş, bildiri özeti yayımlanmıştır.

** Dr., Dil ve Alan Uzmanı, Samsun Kitap Yazım Komisyonu, Samsun/Türkiye, e-posta: ibrahim_boz28@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6350-3137.

In this study, we aimed to detect the folkloric elements that bear cultural code features, to emphasize their influence on the cultural continuation and protection. In this context, the forewords that appear in the Divan were examined from a folkloric point of view. The examined forewords were picked from within Besim Atalay's work *Divanu Lûgati-it-Türk Tercümesi*. While classifying the folkloric elements, we referred to the twenty five issue classification work for folkloric studies by Sedat Veyis Örnek, and the classifications in the books *Türk Halkbilimi* by Erman Artun and *Dîvânu Lugâti't Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* by Ahmet Bican Ercilasun. For examining the proverbs in the work, document examining method, one of the qualitative study methods of social sciences, was utilized. The written documents were checked for being reliable or not, before being examined. Document examining process was carried out throughout the study. With this study, we tried to reveal the cultural codes as they appear in the proverbs. It was detected that the proverbs in the work are rich in terms of Turkish culture and folklore.

Keywords: Proverb, culture, folklore, code, continuity.

Giriş

Atasözleri yıllar boyunca edinilen tecrübelerle dayanan, halkın ortak ürünü olmuş ve nasihat verici nitelikte olan özlü sözlerdir (TDK, 2019, s. 180). Bu sözler yazılı anlatımda açıklama, örnekleme gibi işlevlerde kullanılır. Atasözleri daha çok bağlama göre söylenen ifadeler olduğu için bağımlı tür olarak kabul edilir. Bu bakımdan atasözleri farklı edebî türlerin içerisinde yer almıştır (Oguz vd., 2014, s. 210). Masal, efsane, halk hikâyeleri ve fıkralarda atasözlerinin bir görüşü veya olayı destekleyici mahiyette kullanıldığını söylemek mümkündür.

Boratav'a göre atasözleri türkü, masal gibi türlerden farklıdır. Çünkü bu sözler gereği olmadan ve bir anda söylenen sözler değildir. Bir masal anlatıcısına "Masal anlatır mısın?" dendiğinde masalcı anlatmaya başlar. Yine bir ozandan türkü söylemesi istendiğinde türküsünü söyler. Ancak atasözlerinde durum böyle değildir. Atasözünün söylenmesi için o sözün söylenmesini gerektirecek bir durum veya olayın yaşanması gerekmektedir (2015, s. 137-138). Aksi takdirde bağlamda bulunan kişiler tarafından atasözü söylenmesi gereksiz olarak görülecektir.

Atasözleri nazım veya nesir olarak yazılabilen türlerden biridir. Kalıplaşmış ifadelerdir ve az sözle çok şeyi ifade etmeyi amaçlar. Atasözlerinde anlatılanlar halk tarafından genel geçer kural olarak kabul edilir.

Atasözlerinde geçmiş zaman, geniş zaman, emir kipleri kullanılır ve bu sözler kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözlerin söylenmesinde bölgeden bölgeye değişiklik görülse de tamamen değiştirilmesi mümkün değildir. Atasözleri yıllar içerisinde değişikliğe uğrar ve bu durum sözün yenilenmesiyle sonuçlanır ancak geçerliliğini yitiren sözler de karşımıza çıkmaktadır. Atasözlerinin ölçülü olması nazma çevrilmesini kolaylaştırır. Ayrıca seçili ve uyaklı anlatımı bu sözlerin korunması, gelecek kuşaklara aktarılmasında destekleyici bir rol üstlenir (Korkmaz, 2007, s. 10). Atasözlerinin ahenkli dili söyleyen/dinleyen kişilerde estetik bir zevk uyandırır ve kolay ezberlenmesi sayesinde kültürel aktarımın gerçekleşmesini sağlar.

Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eser, Türk kültürünün ve edebiyatının temel eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eserde Türklerin gelenek ve göreneklerini, giyim kuşamını, mutfağını, ekonomik unsurlarını, meslek dallarını bulmak mümkündür (Bulduk, 2020, s. 91). Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan eser, 1072'de yazılmaya başlanmış, 1074'te yazımı tamamlanmıştır. Türkçenin güçlü bir dil olduğunu ortaya çıkarmak, Türklerle siyasi-kültürel ilişkileri artan Araplara Türk dilini öğretmek için yazılmıştır. Bu eserde atasözü için "sav" kelimesi kullanılmış, anlamı verilen kelimelerin nasıl ve nerelerde kullanıldığı atasözleri örnekleriyle verilmeye çalışılmıştır (Gönen, 2006, s. 15). Eserde önce kelimenin anlamı verilmiş, daha sonra bu söz atasözü içinde verilerek

örneklendirilmiştir. Ayrıca atasözünün hangi anlamda kullanıldığı da belirtilmiştir. Eserde iki yüz elliden fazla atasözü olduğu tespit edilmiştir. Bunların yüze yakını manzum şekilde kullanılmıştır. Atasözlerinin ilk şekilleri manzumdur ve sözlü kültürün güçlü olduğu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmut'un bu sözleri sözlü kültürden derlemiş olmasının manzum atasözlerinin derlenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

"Türk sözlüğünün divanı" anlamına gelen *Dîvânu Lugâti't-Türk*; Türklerin dilini, tarihini, coğrafyasını, halk bilimi unsurlarını yansıtmaya bakımından kayda değer bir eser olarak kabul görmektedir. Türk dilinin temel kuralları bu kitapta ortaya konulmuş; eser, Türkoloji çalışmaları için önemli bir kaynak olmuştur (Korkmaz, 2007, s. 6). *Dîvânu Lugâti't-Türk*, atasözleri bakımından da zengin bir eserdir. Bu atasözleri Türk kültürünü yansıtan önemli değerlerdir. Bu bakımdan eserde geçen atasözlerinin halk bilimi açısından incelenmesi Türk kültürüne ait alp, kut, Umay, dağ, demir, töre gibi temel kodların ortaya çıkması bakımından önem taşıyan bir çalışmadır. Ayrıca kültürel kodların kullanıldığı halk bilimi çalışmalarının sayısı son yıllarda artmaktadır.

Bir toplumun dili ile kültürünü birbirinden ayrı düşünmek doğru değildir. Zira dil, milletin kültürel, tarihî ve sosyal özelliklerinden izler taşımaktadır. Milletlerin kendine özgü inançları, gelenek ve görenekleri, sembolleri, mitleri diline yansımaktadır. İşte bilim insanları dil-kültür ilişkisi üzerine kafa yormaya başlamış ve bu çalışmalar sonucunda budundilbilim, kültürdilbilim gibi disiplinler ortaya çıkmıştır. Son yıllarda özellikle kültürdilbilim üzerine yapılan çalışmalar artmıştır. Bu disiplin dil ile kültürün birlikte incelenmesine rehberlik etmiştir. Ayrıca halkbilimi ve mitoloji gibi alanlar kültürdilbilim sayesinde disiplinler arası çalışmalara ortaklık etmişlerdir. V. N. Teliya'nın dil ve kültür ilişkisi üzerine yaptığı çalışmalar kültürdilbilimin kendine has bir disiplin olmasında etkili olmuştur. Teliya, kültürü en iyi yansıtan türlerden biri olarak deyimleri görmüş ve deyimler üzerinde yapılacak çalışmaların kültürün dil üzerindeki etkisini açığa çıkaracağını ileri sürmüştür.

Kültürdilbilimin inceleme alanlarından biri olan kültürel kodlar ise dil-kültür ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkan bir kavramdır. Dil, kültüre ait unsurları dil göstergeleri vasıtasıyla taşımaktadır. Özellikle atasözü, vecize gibi türler kültürel kodları içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan kültürel kodlar sembolik ve metaforik anlamlar taşıyan söz öbekleri olarak tarif edilebilir (Saraç, 2019a, s. 279).

Saraç'a göre kültürel kodlar, dil ile kültür arası bağlantıları ifade eden bir kavramdır. Bu kodlar gelenek, görenek ve âdetlerin dildeki sembolik anlatımlarıdır. Kültürel kodlar kelimelerin gerçek anlamları dışında çağrışımlar yoluyla kazandığı yan anlamlardan oluşur. Bunlar sayesinde kültürel özellikler ulusal belleğe kodlanır ve yeri geldiğinde dil vasıtasıyla açığa çıkar. Dolayısıyla dil, kültürel kodların depolandığı, saklandığı, korunduğu bir vasıta olarak öne çıkar (2019b, s. 168). Gün'e göre atasözleri kültürel hafızayı canlı tutmakta, böylece kültürel kodların korunmasına imkân tanımaktadır (2022, s. 541). İşte bu incelemede *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bulunan atasözleri kültürel kodlar açısından değerlendirilecek, bu kodların kültürel devamlılığa (süreklilik) olan etkisi üzerinde durulacaktır. Böylelikle atasözlerinin kültürel zenginliği ve kültür taşımadaki rolü açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

İncelemede *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan atasözlerindeki kültürel kodları belirlemek, bu kodların kültürün aktarım ve korunmasına olan etkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Doküman incelemesi çalışma boyunca sürdürülmüştür. Dokümanların yazarları tarafından incelenmiş olması zaman ve maliyet gibi konularda kolaylıklar sağlamıştır. Bu yöntemle ulaşılan veriler betimsel analiz

yaklaşımıyla çözümlenmiştir. Bunun için öncelikle Besim Atalay'ın *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesi* adlı kitabındaki atasözlerinde yer alan temalar belirlenmiştir. Bu temalar seçilirken Sedat Veyis Örnek'in halk biliminin konuları üzerine yaptığı tasnif çalışması (2014, s. 24-27), Erman Artun'un *Türk Halkbilimi* (2009) ve Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânu Lugâti't Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (2020) adlı eserlerindeki temalar belirleyici olmuştur. Temalar belirlendikten sonra bunlarla ilgili yorum ve analizlerde bulunularak atasözlerinde yer alan kültürel kodların neden ve nasıl atasözlerinde yer aldığı ifade edilmiş, elde edilen verilerle ilgili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Atasözleri halk bilimi unsurları bakımından zenginlik teşkil eden kaynaklardır. Özellikle halk ekonomisi, halk inançları başta olmak üzere halk veterinerliği, giyim kuşam, mutfak kültürü, kalıp hareketler gibi değerlere ait veriler atasözlerinde sıklıkla yer almaktadır. Bu münasebetle atasözleri halk bilimi alanında araştırma yapan kişilere önemli imkânlar sunmaktadır.

1. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Bulunan Atasözlerinde Halk Bilimi Unsurları

1.1. Atlara Verilen Değer

Türklerin yaşadığı Orta Asya bölgesi at yetiştirmek için uygun coğrafi özelliklere sahiptir. Bu bakımdan Türkler atı evcilleştirmişler ve özellikle taşıma işinde kullanmışlardır. Hayvan sürülerinin kontrol edilmesinde atlar önemli işlevler görmüştür. Ayrıca Türkler savaş meydanlarında atı kullanmışlar ve onu kullanmada yetenekli olduklarını göstermişlerdir. Atlar Türk kültüründe gücü, cesareti ve sahiplerine olan sadakatiyle sembolik bir hayvan olarak öne çıkmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunan at ile ilgili atasözlerinde atın taşıma gücünden bahsedildiği görülür.

Kuş kanatın er atın: Kuş kanadıyla er atıyla (Atalay, c. I, 1986, s. 34).

Yadhağ atı çaruk küçi azuk: Yaya kimsenin atı, çarığı; kuvveti azıdır (Atalay, c. I, 1986, s. 381).

At, kelimesi *Dîvân'* da geçen hayvan adları arasında en sık kullanılan kelimelerden birisidir (Gül, 2105, s. 6). Atlar, taşıma ve ulaşım amaçlı kullanılmaları, savaşlarda gücün ve cesaretin bir göstergesi olarak tercih edilmesi sayesinde insanların ekonomik ve sosyal hayatında önemli işlevleri yerine getirmektedir. Böylelikle atlar, insanların kültürel hafızasında önemli bir yer tutmakta ve atasözleri sayesinde açığa çıkmaktadır.

At, Türklerde gücün ve statünün bir göstergesiydi. Her Türk'ün evinin kapısında bağlı olan bir at mutlaka bulunurdu. Türkler atların üzerinde yer, içer, alışverişte bulunur hatta atın üzerinde uyurdu. Türklerin hayatında böylesine yer tutan ve önemli işlevler üstlenen atların adı kültürel bir kod özelliği kazanmakta ve atasözleri aracılığıyla kültürün taşınmasına katkılar sunmaktadır.

1.2. Alp Tipi

Türklerin Orta Asya'daki göçebe yaşam tarzı alp tipinin oluşmasında uygun bir ortam oluşturmuştur. Bozkırın sert ikliminde insanlar dayanıklı ve güçlü olmak durumundadır. Ayrıca güçlü düşmanların varlığı da her zaman tedbirli ve cesaretli olmayı beraberinde getirmiştir. İşte bu şartlar altında alp tipi ortaya çıkmış, milleti için savaşmaktan ve mücadele etmekten geri durmayan idealize bir tipe dönüşmüştür. Bu bakımdan Alp kişilere Türk kültüründe büyük değer verilmiş, onlara saygı gösterilmesi bir gelenek hâline gelmiştir.

*Dîvânü Lugâti't-Türk'*teki atasözlerinde alp tipi, gücü ve cesaretiyle ön plana çıkmaktadır.

Alp yağıda alçak çoğıda: Yiğit düşman karşısında, yumuşak huylu adam savaşta belli olur (Atalay, c. I, 1986, s. 41).

Alp eriğ yawrıtma ıkılaç arkasın yağırtma: Yiğit kişiyi kötületme, yüğrük atın arkasını yağırtatma (Atalay, c. I, 1986, s. 139).

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma: Yiğitlerle vuruşma, beylerle duruşma (Atalay, c. 1, 1986, s. 182).

Alpler toplum tarafından benimsenen, yaptıklarıyla belirli bir amaca hizmet eden kişilerdir. Hareketli bir toplum yapısı içerisinde doğarlar, yiğitlik duygusunu içlerinde taşırlar. İçinden çıktığı milletin gücünü ve cesaretini temsil ederler. Düşmanları karşısında ruhen güçlüdür ve özgüvenleri sayesinde yılmadan mücadele ederler (Yardımcı, 2007, s. 50). Oğuz Kağan, alp tipinin özelliklerini yansıtan ilk insanlardan birisi olması bakımından dikkat çekicidir. Kaplan'a göre Oğuz Kağan'ın, içinde yer aldığı milletle sıkı bir bağlantısı vardır ve zaman-mekân unsurlarına bağımlı kalmadan süratle hareket etmektedir. Bu bakımdan dışa dönük bir tip olarak karşımıza çıkar ve bütün dünyayı ele geçirme idealiyle yaşamaktadır (2021, 17-18). Bütün bu özellikleri sayesinde alpler, *Dîvân'*daki atasözlerinde milletin gücü ve cesaretini temsil eden sembolik karakterler olarak karşımıza çıkar. Bu sayede milleti derinden etkileyen bir kültürel unsur atasözleri sayesinde taşınmakta ve kültürel bir kod özelliği kazanarak gelecek kuşaklara aktarılmaktadır.

1.3. Halk Veterinerliği

Türkler, Orta Asya'da göçebe bir hayat tarzını benimsediği için hayvancılığa önem vermişlerdir. Hayvanları hastalandığında onları iyileştirmek için çeşitli uygulamalarda bulunmuşlardır. *Dîvân'*daki bir atasözünde halk veterinerliğine ait uygulama şöyledir:

Anğduz bolsa at ölmes: Andız olsa at ölmez. (Andız hazır olursa at, karın ağrısından ölmez.) (Atalay, c. I, 1986, s. 115).

Anadolu insanı veterinerin olmadığı veya veterinerin tedavisinden umudun kesildiği zamanlarda halk veterinerliği uygulamalarından faydalanmıştır (Artun, 2009, s. 206). Bu uygulamalardan önemli bir kısmını da doğadaki bitkilerden elde ettikleri ilaçlar oluşturmuştur. Andız otu da atların iyileştirilmesinde sıklıkla kullanılan bir ottur ve *Dîvânü Lugâti't-Türk'*teki atasözlerinde bahsi geçmektedir. Böylece atasözlerinde halk veterinerliğiyle ilgili bir uygulamanın aktarımı yapılmaktadır.

1.4. Halk İnançları

Türklerde Umay, kadın ve çocukları koruyan tanrıça olarak bilinir. Kaşgarlı Mahmut'un derlediği bir atasözünde Umay'dan bahsedilir. Bu söz yıllardır söylenen bir atasözüdür ve bu sözle Umay'ın çocuk doğmasına olan etkisi üzerinde durulur. Burada Umay'ın bir tanrıça olarak tasavvur edildiği düşünülmektedir. Ancak zamanla tanrıça Umay unutulmaya başlamış, onun adı kadının karnından çıkan sona verilmiştir. Böylece Umay'ın adı yaşatılmak istenmiştir. (Genç, 1997, s. 130). *Dîvân'*daki halk inançlarıyla ilgili bir atasözünde Umay'dan bahsedilmektedir:

Umayka tapınsa ogul bolur: Birisi buna hizmet ederse çocuk doğar. Kadınlar sonu (çocuğun ana karnında eşi) uğur sayarlar (Atalay, c. I, 1986, s. 123).

Avarlar ve Kumuklarda damdan baykuş çıkarsa o evden ölü çıkacağına inanılır. Gagavuzlarda ise baykuş ölümün habercisi olarak kabul edilir. Makedonya Türklerinde

baykuşun çatıda ötmesi, Bayır bucak Türklerinde çatıya baykuş konması, Yayladağı Türkmenlerinde baykuş ötmesi ölümün bir işareti olarak görülür (Çeltikçi, 2006, s. 53-115). Kerkes kuşu da akbaba türlerinden biridir ve baykuşla benzer inançları taşımaktadır. Dîvan'da bulunan aşağıdaki atasözünde kerkes kuşunun bir insanın yüzüne ıslık çalar gibi ötmesi uğursuzluk kaynağı olarak görülür ve o kişinin öleceğine inanılır (Kaya, 2002, s. 46):

Uş üşgürse ölür: Kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu, ölüme işarettir (Atalay, c. I, 1986, s. 228).

Türklerin Şamanist inanışlarına göre ay, kızıl renge büründüğünde yağmur yağacağına inanılır ve bu durum uğurlu sayılır. Benzer şekilde güneş battıktan sonra akşamleyin oluşan kızarıklık da uğurlu sayılan bir durumdur (Genç, 1997, s. 136). Ancak sabahleyin bulutların kızarması uğurlu sayılmaz. Bu inanış *Dîvân'* da bulunan atasözlerine yansımıştır.

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur. Tanğda bulıt örtense ewge yağı kırmışçe bolur: Akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlayın bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer (Atalay, c. I, 1986, s. 251).

Eski Türklerde yaygın olarak kullanılan fallardan biri de kürek kemiği falıdır. Kürek kemiği karışık olursa vilayetin de karışık olacağı inancı atasözlerinde kendisini gösterir (Genç, 1997, s. 130).

Yarın bulgansa el bulganur: Kürek kemiği karışırsa vilâyet karışır (Atalay, c. III, 1986, s. 21).

Türkler, Gök Tanrı'ya yakın olması bakımından dağların kutsal olduğuna inanmışlardır. Bu bakımdan dağların bir ruhu olduğunu kabul etmişler, sıkıntılı dönemlerinde dağlara çıkarak çeşitli uygulamalarda bulunmuşlardır. Dağlarda yapılan uygulamalar genellikle Şamanlar tarafından yönetilmiştir. "Dağ" kelimesi zaman içerisinde derin anlamlar içeren sembolik bir kelimeye dönüşmüştür. Bu kelime *Dîvan'* da gücün temsilcisi olarak görülmüştür.

Tağ tağka kawusmas, kisi kisige kawusur: Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur (Atalay, c. II, 1986, s. 103).

Kurmıs kiris tügülmes, ukrukun tağ egilmes: Kurulmuş kiris düğümlemez, kementle dağ eğilmez (Atalay, c. III, 1986, s. 215).

Dağlar karşısında insanın küçüklüğü ve acizliği, dağların geçilmezliği ve geçmek isterken yaşanan zorluklar, akarsuları ve mağaralarıyla insanların beslenme ve sığınma yerleri olmaları dağlara duyulan saygı ve korkunun sebepleri arasındadır. Türklerin ata yurdunda Karadağ, Ötüken Dağı gibi dağlar kutlu yerler olarak kabul görmüştür. Bunun yanında Türkler dağları, döl yatağı olarak kullanılan mağaraların bulunduğu kutsal yerler olarak kabul etmiştir (Boratav, 2003, s. 67-68). Bütün bu özelliklerinden dolayı dağ kültürü *Dîvân'*daki atasözlerinde yer almış ve dağa verilen değer bu kültürün yaşatılmasında etkili olmuştur.

*Dîvân'*da halk inanışlarıyla ilgili bilgiler veren atasözleri önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Umay kelimesi sembolik bir kavramdır ve eski Türklerin bilinç altının bir izdüşümü olarak görülebilir. İnan'a göre Umay, koruyucu özelliği sayesinde Hüma Kuşu ile ilişkilendirilir. Bu sayede Hüma kuşunun bazı değerlerini üzerine almıştır (2006, s. 37). Böylelikle uğur, şans ve talih kelimelerini çağrıştıran bu kelime Türklerin hafızasında kültürel kod özelliği kazanır, atasözleri vasıtasıyla açığa çıkar ve sembolik bir değer olarak kültürel aktarımın bir parçası olur.

1.5. Kalıp Hareketler

Kaşgarlı Mahmut, aksakallı kişiyi saç sakalı ağarmış bir kişi olarak tanıtır. Dede Korkut Hikâyelerinde ve Azerbaycan kültüründe aksakallı kişilere sevgi ve saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yaşlılara saygı gösterilmesi gerektiği *Dîvân'*daki atasözlerine yansımıştır. Zira yaşlılara saygı gösterilirse uğura ve devlete (kut) erişileceğine inanılmaktadır. Dolayısıyla atasözleri sayesinde eski bir inanış olan yaşlılara saygı geleneği yaşatılmaktadır (Genç, 1997, s. 130).

Ulugnu uluglasa kut bulur: Birisi ihtiyara saygı gösterirse uğur ve devlet bulur (Atalay, c. I, 1986, s. 304).

Bu atasözünde kullanılan kut sözü, mutluluk ve saadet anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca Gök Tanrı tarafından kağanlara ülkeyi yönetmeleri için verilen yetki de kut olarak kabul edilir. Bu yetkiyi alan Kağan, halkını huzur ve mutluluk içerisinde yönetmek durumundadır. Aksi takdirde bu yetki kağandan alınır. İşte bu özelliklerinden dolayı kut sözcüğü Türk milletinin kültürel kodlarından biridir ve ihtiyarlara saygı gösteren kişinin kuta sahip olacağını anlatan bir atasözünde kendisini göstermektedir. Sarıkaya'ya göre atasözlerinde kullanılan ulu kelimesi anne ve babaları ya da topluma liderlik eden kişileri ifade edebilir. Ululara saygı göstermek "kut"a ulaşmak için gerekli olan erdemli bir davranıştır. Toplumda lider olan kişilere saygı ve itaat göstermek toplumun idaresi ve sürekliliğine destek olacaktır (2019, s. 750-751).

1.6. Giyim Kuşam

İnsanlar, eski çağlardan bu yana korunma gibi amaçlarla giysileri tercih etmişlerdir. Giysiler değişik milletlerde farklı özellikler göstermiş, coğrafi faktörler ve iklim şartları bu duruma etki etmiştir. Süsleme için kullanılan malzemeler de giyim kuşamı destekleyen unsurlardır. *Divan'*da Türklerin giyim kuşam özelliklerine ait unsurları bulmak mümkündür. Özellikle "börk" kelimesi *Divan'*da sıklıkla kullanılan kelimelerden biridir.

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas: Acemsiz Türk, başsız börk olmaz (Atalay, c. I, 1986, s. 349).

Taz keligi börkçiçe: Kelin geleceği külahçı dükkânıdır (Atalay, c. II, 1986, s. 41).

Kaşgarlı Mahmut, *Dîvân'*da "börkçü" ve "börkçü dükkânı" ifadelerini kullanmaktadır. *Dîvân'*daki bazı atasözleri de börk giymenin önemi üzerinde durmakta ve devrinin giyim kuşam özellikleri hakkında bilgiler aktarmaktadır (Genç, 1997, s. 180-181).

1.7. Halk Ekonomisi

Halkın ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı çalışmaların bütünü halk ekonomisini oluşturur. Halk mimarisi, halk inançları gibi birçok unsur halk ekonomisinin etki alanında yer alır. Çobanlık, arıcılık, yaylacılık, avcılık, el sanatları vb. birçok alanda halk ekonomisi belirleyici bir konumdadır ve kültürel yapının oluşmasına katkı sunmaktadır (Artun, 2009, s. 222).

Konak başı sedhreği yeg: Çavdar başının seyreği iyidir, çünkü daneler seyrek olursa büyük olur, çok olursa küçük olur (Atalay, c. I, 1986, s. 384).

Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas: Tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda çeç (tahıl yığını) zamanında gürültü olmaz. Bu sav, sonunda kavga çıkmaması için işi önünden sağlam tutmakla emrolunan kişiye söylenir (Atalay, c. I, 1986, s. 402).

Yağınğ erse kerek yundakı tegir: Düşmanın olsa da gübresi kalır (Atalay, c. III, 1986, s. 44).

Yazın katıglansa kışın sewnür: Yazın çalışan kışın sevinir (Atalay, c. III, 1986: 159).

Bugday katında sarkaç suwalur: Buğday yanında karamuk da sulanır (Atalay, c. III, 1986, s. 240).

Eski Türklerde “buğday” kelimesi sıklıkla kullanılır ve buğday önemli geçim kaynaklarından biridir. Çavdar kelimesi için “konak” kelimesi tercih edilir. Buğday tarlalarında bulunan ve zararlı bir ot olan karamuk da bilinir. Tarlanın sürülmesi için saban kullanılır ve çalışma yöntemi olarak imece usulü kabul edilir (Genç, 1997, s. 180-181). İşte bütün bu ekonomik özellikler atasözlerinde kendisini gösterir. *Dîvân'*da yer alan atasözleriyle ve halk bilim ilişkisine bakıldığında halk ekonomisiyle ilgili atasözlerinin çok sık kullanıldığı ve sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bu durum ekonomik faktörlerin halkın yaşayışına olan etkisini göstermesi bakımından önemiyet vericidir.

Uygur yıgaç uzun kes, temür kışka kes: Ey Uygur; ağacı uzun, demiri kısa kes (Atalay, c. II, 1986, s. 11).

Barçın yamağı barçınka, karıs yamağı karıska: İpekli yaması ipekliye, yünlü yaması yünlüye (Atalay, c. III, 1986, s. 28).

Tokum yüzüp kurdukta biçek sıma: Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyruğunda kırma (Atalay, c. I, 1986, s. 473).

*Dîvân'*ın yazıldığı dönemde ağaç ve demir gibi malzemeler araç gereç yapımında sıklıkla kullanılmaktadır. İpek ve yün malzemeler de giysilerde tercih edilmektedir. Dericilik de halk ekonomisinin önemli alanlarından biridir (Genç, 1997, s. 180-181). Halk ekonomisiyle ilgili bilgiler veren bu atasözleri halka deneyim ve tecrübesinden geçmiş bazı kültürel özellikleri aktarmaktadır. Ayrıca eski Türklerde kutsal olarak kabul edilen demir (Ögel, 2014, s. 74), ağaç (Ögel, 2014, s. 103) gibi unsurlar kültürel kod özelliği taşımaktadır. Atasözleri hem halka yararlı ve pratik bilgiler verir hem de bu aktarım sürecinde kültürel kodları kullanarak etkili ve kalıcı bir tesir yapmaya çalışır.

Türkler, av için at beslemişler ve atlarla av peşinde avlanmayı bir gelenek hâline getirmişlerdir. Boyların tamamının katıldığı büyük av törenleri düzenlemişler, bu törenlerde sürekle avları yapmışlardır. Ayrıca Türklerde avcılık yaşamın bir parçası durumundadır ve geçim kaynaklarının neredeyse yarısı avcılıktan sağlanmıştır (Güven ve Hergüner, 1999, s. 33). Türk kültüründe avcılık geleneği köklü bir geçmişe sahiptir. Osmanlı Dönemi'nde birçok padişah av merasimleri düzenlemiştir. Çocuklara kuş adlarının verilmesi, her boyun ongun olarak kabul edilen bir kuşa sahip olması geleneğin yansımaları olarak görülebilir.

Avcıların avı bulmak için yaptığı hileler vardır. Avlanan hayvanlar da av hilelerinden kurtulmak için farklı yollar kullanmıştır ve bu durum *Dîvânü Lugâti't-Türk'*teki atasözlerine yansımıştır.

Awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir: Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir. (Atalay, c.I, 1986, s. 63).

Avcılık geleneği Türklerin çok eski geleneklerinden biridir. *Dîvân'*daki bu atasözünde avcılık geleneğiyle ilgili bilgilerin aktarımı yapılmaktadır. Hem avcının hem de avın kendine göre hileleri vardır ve bu durum karşısında dikkatli olmak gerekir. Burada yine yerleşik hayata geçmeden önce Türklerin avcılıkla beslenme ihtiyacını

karşladığını ve toplumda yiyecek ihtiyacını gidererek önemli bir işlev gördüğünü söylemek gerekir. Bu bakımdan “av, avcı” kelimeleri zamanla zihinlerde yer ederek kültürel bir koda dönüşmüş ve atasözlerinde kaşımıza çıkmıştır.

1.8. Töre

Töre, atalardan gelen ve yazılı olmayan toplumsal kuralları ifade eder (Düzgün, 2007, s. 203), bir toplumun anayasası olarak da kabul edilebilir. Eski Türklerde kağanlar töreyle ilgili kuralları belirler ve halkına duyururdu. Bazen töreyle ilgili kuralların yazıya geçirildiği de olurdu. Ahlakla ilgili töreler de vardı. Töreyle ait kurallar, Türk halkının âdet, görenek ve geleneklerinden besleniyordu. Toplumda bu kurallara uymayanlar ayıplanır ve toplum dışına itilirdi. Yazılı olan kurallara uymayanlar ise devlet tarafından cezalandırılırdı.

*Dîvân'*daki atasözlerinde “töre” kelimesi için “törü” ifadesi kullanılmaktadır. Bu sayede atasözleri Türk toplumunda genellikle yazılı olamayarak var olan töreye ait kuralları halka benimsetmeye çalışmıştır. Dolayısıyla atasözleri toplumda yaşayan ve halk tarafından kabul gören kuralları halka kabul ettirmede aracı bir rol üstlenir. Töreyle ait kurallar çocuğun doğumundan itibaren aile tarafından çocuklara öğretilmektedir. Ancak atasözleri de toplumsal kuralların gelecek kuşaklara öğretilmesi ve yaşatılmasında dolayısıyla kültürel kodların aktarımında önemli işlevler üstlenmektedir.

El kaldı törü kalmas: Vilayet kalır, görenek kalmaz. Vilayet terk edilir, adet terk edilmez (Atalay, c. II, 1986, s. 25).

Töre, kanun anlamında eski Türklerde kullanılmış ve Tabgaçlardan beri bilinen bir kavramdır. Müslüman olmayan Hazarlarda bile günlük hayatı düzenleyen kanunlar töreye göre belirlenmiştir (Üzülmez, 2012, s. 17). Bu kelime Moğolca ve Macarca gibi dillerde de kullanılmaktadır.

1.9. Mutfak Kültürü

Mutfakta kullanılan araç gereçler, yemek malzemeleri ve bunların yapımı, yemeklerle ilgili türlü uygulama ve inanışlar mutfak kültürünü oluşturmaktadır. Türklerin birçok devlet ve imparatorluk kurması, diğer milletlerle olan ilişkileri zengin bir mutfak kültürünün oluşmasını sağlamıştır (Artun, 2009, s. 367).

Yakrı yağı yağsımas: İçyağı, yağ yerini tutmaz. Erimiş kuyruk yağı, içyağı, asıl yağın tadını vermez (Atalay, c. III, 1986, s. 306).

Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes: Kuzeyde kar, koyunda yağ eksik olmaz (Atalay, c. I, 1986, s. 326).

Yalksa yeme yağ edhgü, köyse yeme kün edhgü: Bıksa yine yağ iyi, yaksa yine gün iyi (Atalay, c. III, 1986, s. 435).

Türkler süt ve süt ürünlerini yemeklerinde kullanmış ve bu ürünlerin başında da yağ gelmiştir. Yağ kelimesi bütün yağlar için kullanılırken süttten elde edilen yağ için “sağ yağ” tabiri kullanılmıştır. Bugün bu tabir için “tereyağı” ifadesi kullanılmaktadır. Hayvanlardan elde edilen yağ için iç yağın kastedildiği görülmektedir (Genç, 1997, s. 245). *Dîvân'* da mutfak kültürüyle ilgili atasözlerinde yağ kelimesi sıklıkla kullanılmıştır. Ancak süt yağına hayvan yağından daha fazla değer verildiği tespit edilmiştir.

Sonuç

Dîvânü Lugâti't-Türk' te yer alan atasözleri halk bilimi unsurlarını içerisinde yoğun olarak barındırır. Halkın yaşayışı, ekonomisi, giyim kuşam özellikleri, inançları, mutfakçı,

tedavi şekilleri atasözlerine yansımıştır. 11. yüzyılın kültürel özellikleri bu eserde canlı bir şekilde bulunmaktadır. Bu kültürün birçok özelliği bugün de varlığını sürdürmektedir. Ayrıca halkın hayatında belirli işlevleri yerine getiren halk ekonomisi ve halk inançlarıyla ilgili atasözlerinin sayısının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum halk ekonomisi ve inançlarının toplum hayatındaki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

At, alp, kut, Umay, dağ, demir, ulu, töre gibi kelimeler atasözlerinde kültürel kod özelliği taşımaktadır. Türklerin kültürel ve toplumsal hayatında önemli bir yer tutan bu kelimeler çağrışımlar yoluyla zenginleşmiş ve halkın kültürel hafızasında yer edinmiştir. Atasözlerinde açığa çıkan bu sözcükler Türk insanının bilinç altının bir yansıması olarak görülebilir. Kültürel kod olan kelimeler sembolik değerleri ifade eder ve insan zihninin izdüşümü olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla insanlar dil vasıtasıyla kültürel kodları aktarır, yaşatır, korur ve muhafaza eder.

Türk kültürüne ait değerlerin taşınması ve sürekliliği son yıllarda üzerinde önemle durulan bir husus olmuştur. Bu bakımdan *Dîvân'*da bulunan atasözleri 11. yüzyılda yaşayan Türklerin kültürel özelliklerini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Ancak bu yansıma işi nasıl yapılmaktadır? Atasözleri kültür taşıma rolünü nelerle sağlamaktadır? Çalışmada bu soruların cevapları aranmış ve kültürel kodların atasözlerinin kültür taşıyıcı rolüne katkı sağladığı tespit edilmiştir. Halkın hafızasında yer eden sembolik ve mitolojik kelimeler kültürel kod özelliği taşımakta, atasözlerinin kültürü taşımaya aracılık etmektedir. Ayrıca atasözlerinin ahenkli dili okuyan/dinleyenlerde estetik bir zevk uyandırarak bu sözlerin ezberlenmesini kolaylaştırmakta, dolayısıyla kültürün taşınmasına yardımcı olmaktadır.

*Dîvânu Lugâti't-Türk'*te geçen atasözleri sözlü yasalar olarak kabul edilebilir. Bu sözler, yaşadığı devrin geleneklerini ve düşünce dünyasını yansıtan birer belge niteliğindedir ve halkın yaşantısını yüzyıllardır düzenlemektedir. Bu münasebetle atasözlerinin her yönüyle incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca atasözü araştırmalarında bu sözlerin günümüz Türkçesine çevrilmiş şekillerini kullanmak yerine asıllarını ele almak daha doğru bir yol olacaktır. Aksi takdirde atasözlerinin ahenkli dili kaybolacak ve kültürel taşımaya olan etkisi azalacaktır.

Alan yazınında kültürel kodların kültürel devamlılığa etkisi üzerine yapılan çalışmaların yeterli olmadığı görülmüştür. Bu çalışma alan yazınındaki bu boşluğu doldurma çalışmalarına katkı sunmayı amaçlamıştır. Ancak özellikle atasözü, deyim, masal, efsane gibi türlerin kültürel kodları sıklıkla kullandığı düşünüldüğünde bu türlerle ilgili çalışmaların artmasının alan yazınına destekleyici mahiyette olacağı düşünülmektedir. Bunun yanında kültürel kodlarla ilgili çalışmaların daha çok dil bilimciler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir fakat halk bilimcilerin de disiplinler arası yaklaşımlarla konuya eğilerek bahsi geçen alanda yapılacak çalışmalara katkı sunması gerekmektedir.

Çalışmanın kültürdilbilimiyle halk bilimi arasında disiplinler arası bir incelemeye yer vermesi bakımından alan yazınına katkı sunacağı düşünülmektedir. Benzer çalışmaların literatürü daha da zenginleştireceği ve yeni çalışmalar için incelemecilere ışık tutacağına inanılmaktadır. Ayrıca kültürel kodlar yönünden incelenen *Dîvânu Lugâti't-Türk'*ün ve bu bağlamda Türk atasözlerinin değeri, kültürel aktarım ve korumaya olan etkisi incelemede vurgulanmaktadır.

Türklerin ilk dil bilgisi kitabı olan *Dîvânu Lugâti't-Türk'* Türk kültürü için bir hazine değerindedir. İşte bu hazineyle ilgili çok yönlü araştırmalar yapmak ve bu eserin değerini ortaya çıkarmak öncelikli hedeflerimiz arasında olmalıdır.

Kaynakça

- Artun, E. (2009). *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Boratav, P. N. (2015). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Bulduk, T. B. (2020). Dîvânu Lugâti't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri, *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (22), 90-100.
- Çeltikçi, O. (2006). *Yaşar Kalafat'ın Türk Kültürüne Ait Çalışmaları*. Yüksek Lisans tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Düzgün, D. (2007). Divanü Lügati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılıyan Kavramlar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, Erzurum.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gönen, S. (2006). *Batı Türklerinin Manzum Atasözleri Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Gül, M. (2105). Dîvânü Lugâti't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 4 (15), 1-24.
- Gün, F. (2022). Hemedan Atasözlerinde Doğum, Evlenme ve Ölüm, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 541-553.
- Güven, Ö. ve Hergüner, G. (1999). Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, 32-49.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, M. (2021). *Türk Edebiyatı Araştırmaları 3 Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut (1986). *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Cilt I). (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut (1986). *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Cilt II). (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut (1986). *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Cilt III). (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, M. (2002). Divânü Lûgat-i't-Türk'ün Halkbilimi Açısından Önemi, *Folklor/Edebiyat*, 8 (31), 39-49.
- Korkmaz, Z. (2007). *Dîvânu Lügâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anlambilimsel İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Oğuz, Ö., vd. (haz.). (2014). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Örnek, S. V. (2014). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Saraç, H. (2019a). Göstergeler Sistemi Olarak Dilde Toplumların Dünya Görüşünün Yansıması (Kültürdilbilimsel Perspektif). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 273-289.

- Saraç, H. (2019b). Bir Milletin Kültürel Belleğinin Şifreleri: Kod Kültürleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö6, 157-169.
- Sarıkaya, M. E. (2019). Türk Atasözlerindeki Sosyo-Dini Motifler; Divanu Lügati't-Türk Örneği, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 744-757.
- Türkçe Sözlük* (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üzülmez, E. (2012). *Divanu Lugati't-Türk'de Geçen İdari ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Yardımcı, M. (2007). *Destanlar*. Ankara: Ürün Yayınları.